

Інститут української мови НАН України

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах
захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи

Житомирський історико-філологічний інститут
регіональних досліджень

ВОЛИНЬ- ЖИТОМИРЩИНА

Історико-філологічний збірник
з регіональних проблем

Житомир
2000

РЕДАКТОРИ:

Володимир Єршов, кандидат філологічних наук
Віктор Мойсієнко, кандидат філологічних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Петро Білоус, доктор філологічних наук
Іван Вихованець, доктор філологічних наук
Катерина Городенська, доктор філологічних наук
Павло Гриценко, доктор філологічних наук
Микола Никончук, доктор філологічних наук
Василь Німчук, доктор філологічних наук
Григорій Сивокінь, доктор філологічних наук
Елеонора Соловей, доктор філологічних наук
Микола Сулима, доктор філологічних наук
Олена Шпильова, доктор філологічних наук

Відповідальний секретар

Володимир Білобровець

Контактні адреси редакції:

10008, Житомир-8, а/с 3;

10031, Житомир-31, вул. Народницька, 21, кв. 67 або 172.

Телефон (0412) 25-42-64.

УДК 82.07
ББК 83.3(4укр.-4ж)-я5
ISBN

© «Волинь-Житомирщина», 2000

Літературознавство

Володимир Єршов

Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ В
ЖИТОМИРІ. 1853-1860 ...4

Етнолінгвістика

Валентина Конобродська

ВІДБИТТЯ ДАВНІХ
МІФОЛОГІЧНИХ
УЯВЛЕНЬ У ДЕЯКИХ
ВІЩИХ СНАХ І
ПРИКМЕТАХ
НАБЛИЖЕННЯ СМЕРТІ,
ПОШИРЕНИХ НА
ПОЛІССІ, ТА ЇХ
НОМІНАЦІЇ.....21

Мова письменства

Станіслав Зінченко

ГРАДУАЦІЯ ОЗНАКИ В
ДРАМІ-ФЕЄРІ ЛЕСІ
УКРАЇНКИ «ЛІСОВА
ПІСНЯ».....42

Тенознавство

Віталій Єремєєв

БОРИС ТЕН В РОБОТІ
НАД ПЕРЕКЛАДАМИ
О. С. ПУШКІНА.....48
О. С. ПУШКІН. АНДЖЕЛО.
ПЕРЕКЛАД БОРИСА ТЕНА.
Публікація В. Єремєєва57

Історія

Людмила Єршова

ВОЛИНСЬКІ СЕРЕДНІ
ЖІНОЧІ УЧИЛИЩА
ПРАВОСЛАВНОГО
ВІДОМСТВА: ІСТОРІЯ
ЗАСНУВАННЯ ТА
АДМІНІСТРАТИВНО-
ГОСПОДАРСЬКИЙ ЛАД. . . .77

ІСТОРІЯ лінгвістичних учень

Володимир Білобровець

ЄВГЕН МИХАЙЛОВИЧ
КУДРИЦЬКИЙ - ПЕДАГОГ,
МОВОЗНАВЕЦЬ,
ПЕРЕКЛАДАЧ.....102

Портрет

Володимир Єршов

ПЕТРО БІЛОУС:
МАНДРІВКА ДО
ТИСЯЧОЛІТНЬОГО
СЛОВА.....112

Philobiblion

Людвиг Войславський

БЕРДИЧІВСЬКІ
СТАРОДРУКИ У ФОНДАХ
ХАРКІВСЬКОЇ
ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ
ІМ. В. КОРОЛЕНКА134

Рецензії

Юрій Мільошин

BALZAC DANS L'EMPIRE
RUSSE. DE LA RUSSIA A
L'UKRAINE.-
PARIS-MUSEES/DES
CENDRES. 1993. -204с.....156

Григорій Ушкалов,

Юрій Барабаш

ВАГОМІ ДОСЛІДЖЕННЯ
З МЕДІЄВІСТИКИ.....163

Віктор Мойсієнко

СИЛЕНЕЦЬ ПРО
СИЛЕНЦІВ.....167
ВІТАЄМО!.....170

Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ В ЖИТОМИРІ. 1853-1860

Ю. І. Крашевський в 1859р.

У 50-ті роки минулого століття Житомир - це «маленький, тихий, захолустний городок на березі ріки Тетерева»¹ з буйними садками влітку, глибоко протоптаними стежками зимою. Ритм життя губернської столиці - розмірений, трохи лінивий; хіба що інколи його дещо оживить якийсь екіпаж, що раптом пройде небрукованими вулицями. Різноманітна суміш української, ідиш, польської та - дуже рідко вживаної - російської

мов надавало містечку неповторного екзотичного колориту.

1855 року тут в 1931 будинку, з них 207 кам'яних² (за іншими відомостями - 1242 будинки³), проживало 29927 чоловік (шість років по тому на 2404 більше - приріст 8,03%), в чому розпорядженні було 10 православних церков, синагога, 23 молитовні будинки, два костіоли і католицький монастир; а також 732 торгові лавки і сховища, з яких 252 кам'яні⁴, а також великий паровий млин і дев'ять тютюнових фабрик. На чотирьох річних ярмарках, трьох щорічних торгах і двох щотижневих базарах торгували в основному зерном, шкірою і виробами з дерева, а також багато ще чим, всього й не перелічиш.

«Волинские губернские
Літературознавство | ведомости», що виходили тира-

жем декілька сотень примірників четвертиною аркуша на сіруватому грубому папері, передрукували царські укази, списки селян-утікачів і повідомляли також про події в губернії. Декілька притулків для дівчаток сиріт, товариство лікарів і землеробне, товариство Sw. Wincentego a Paulo, яке відкрило пансіон для тридцяти бідних учнів, нескінченний судовий розгляд справи польського книжково-видавничого товариства, декілька публічних читалень, польський клуб⁵, чоловіча гімназія на Мало-Бердичівській, в приміщенні якої на початку минулого століття розташовувалась масонська ложа⁶, відкритий в олександрівську відлигу театр, який вперто називали польським - ось майже точний дагерротип містечка, яке вдалося розгледіти на туманних записаних скрижалях історії.

А якщо ще познайомити читача з видатними горожанами тієї пори, то зображення Житомира наблизиться до циклограми, набувши руху і, можливо, - кольору, запаху і смаку епохи.

Ніколи до тих пір і, на жаль, ніколи пізніше це місто не піднімалося так близько до Парнасу, як у кінці п'ятдесятих дев'ятнадцятого століття... Всього наймогутніший, найяскравіший і найвпливовіший бомонд Правобережної України зібрався тоді в Житомирі! Навколо польського книжково-видавничого товариства об'єдналися лікар і мемуарист Кароль Качковський; прекрасний художник слова, знавець польської літератури і мови Александр Кароль Гроза; лікар, мінеролог, літератор, особливої ретельності бібліофіл, який володів неперевершеним зібранням книг з магії і окультизму (пізніше відданим у спадок Ягелонській бібліотеці), оповитий легендами про зв'язок з дияволом Едвард Мар'ян Галлі; відомий драматург, один з фундаторів губернського театру Аполло Коженювський, який оселився у 1859 р. в Житомирі; видатний письменник, поет і перекладач Адам Плуг. Тут тоді жили і плідно творили досить цікавий літератор і дослідник регіональної історії Ян Прусиновський; залишає Київ і надовго затримується в Житомирі відомий поет Леонард Совинський; збирає волинські старожитності Фортунат Новицький; працює над мемуарами овруцький повстанець Антоній Павша; веде життя анахорета драматург Кароль Гейнч. А якщо додати до цього далеко не повного списку імена Міхала Грабовського чи Генриха

Жевуського, Тадеуша Бобровського чи Томаша Падури, Густава Олізара чи Єви Фелінської, чий творчі шляхи були тісно пов'язані з цим містом, то можна впевнено стверджувати, що хоч не всі дороги вели до Житомира, проте Житомир стояв на перехресті доріг багатьох.

Але вінцем вітчизняної багатонаціональної культури того часу був, безперечно, неперевершений геній видатного письменника і суспільного діяча Юзефа Ігнаці Крашевського, що об'єднав усіх їх однією метою - святим обов'язком служіння рідному краю.

Перше знайомство Ю. І. Крашевського з (Житомиром відбулось, очевидно, у червні 1841 року, коли письменник приїздив до чуднівського маєтку графа Г. Жевуського на зібрання молодих, але багатообіцяючих, літераторів, серед яких, крім гостинного господаря, були М. Грабовський, І. Головинський, Е. Ярошинський та ін. Наступний візит до Житомира був трохи тривалішим, порівняно з першим, проте теж коротким. Наприкінці лютого 1842-го, повертаючись із Києва в Городець Луцького повіту після контрактного ярмарку, автор «Спогадів про Полісся, Волинь і Литву» знову побував у губернській столиці у Г. Жевуського і Г. Олізара⁷.

Навесні 1853 р. Ю. І. Крашевський вирішує переїхати до Житомира. «Ми повинні вибрати Житомир як найдешевший і найзручніший, і не через бажання, а через необхідність» (С. 239), - писав він батькові 15 квітня з Губино Луцького повіту. Така необхідність була продиктована можливістю подальшого навчання дітей. Тоді ж письменник виїхав до Житомира, щоб залагодити деякі справи з переселенням. Вже було придбано невеликий будинок з маленьким подвір'ям і садком на Мало-Бердичівській і відбулось заочне тріумфальне вибрання Ю. І. Крашевського куратором місцевої гімназії (власті не підтвердили тих виборів), місцеве дворянство запрошувало навідатись в гості. На поїздки, узгодження і залагодження всяких питань пішло майже півроку, протягом якого Ю. І. Крашевський ще неодноразово навідувався до губернського центру. Остаточне переселення родини відбулося лише у другій половині вересня 1853 року.

Перші враження художника слова про місто досить невтішні, якщо просто не сказати жакливі. «Житомир

далеко і знаходиться на самому кінці світу!» (С. 249), «Житомир величезне пустельне містечко, вигнання для літератури і мистецтва, ніхто тут нічим не займається, у великій моді карти!» (С. 251), «Житомир невеселе і неналагоджене у побуті місто» (С. 253) - з гіркотою констатує в листах до рідних Ю. І. Крашевський. Але поступово спочатку мирські турботи і заняття творчістю, а потім і бурхлива суспільна діяльність повністю заволоділи розумом і серцем житомирянина.

Восени 1854 р. Ю. І. Крашевського було призначено керівником Волинського статистичного комітету, діяльність якого полягала в аналізі господарського становища селян, їхніх взаємин із землевласниками, а також в описові пам'ятників історії, культури і мистецтва. Письменник відразу вирушив в експедицію, аби власноруч зробити малюнки архітектурних пам'ятників Волині, які мав на думці вручити великому князю Костянтину, чий приїзд очікувався до Житомира. За чотири тижні Юзефу Ігнаці довелося здійснити вояж у 450 верст. В тому ж році письменника призначили членом губернського тюремного комітету.

Два роки по тому, наприкінці травня 1856-го, Ю. І. Крашевський вдруге був обраний куратором чоловічої гімназії. «Сьогодні вранці, - пише Юзеф Ігнаці брату Каєтану, - був урочисто на руках співвітчизників піднесений до головуючого середовища, знову одноголосно був обраний куратором і зараз працюю над моїм формуляром для підтвердження, у порівнянні з чотиритомним романом для написання це дуже складна річ, бо тут важливо з нічого щось зробити. Можливо, буду, а може й не буду затверджений. Бог його знає... Після приїзду ходжу в мундирі і мені так смішно, неначе повернувся до школи» (С. 330). Цього разу уряд вибори затвердив, чому причиною, очевидно, була деяка лібералізація імперської політики після поразки у Кримській війні.

Почесний попечитель розпочав свою службу в гімназії з турботи про утримання найбідніших учнів, сприяв покращенню їх харчування, забезпечення підручниками і формою. «Я розпочав уже так зване виконання службових обов'язків, урочисто інспектував школи і жіночий пансіон, повинен був увійти в умови утримання учнів і найбіднішим допомогти хоч би стільки, щоб вони не були голодні-

ми», - писав Ю. І. Крашевський батькам 15 лютого 1857 р. (С.349). На утриманні родини письменника завжди перебували один-два гімназисти. На прохання Юзефа Ігнаци знаменитий скрипаль, композитор і педагог, придворний віртуоз імператорського двору Аполінарій Контський (1825-1879) 22 березня 1857 р. дав у Житомирі безкоштовний концерт на користь бідної учнівської молоді⁸, на якому були присутні близько 300 учнів і викладачів, і де вдалося зібрати значну суму грошей - дві тисячі рублів.

Велику увагу Ю. І. Крашевський приділяв формуванню фондів гімназичної бібліотеки. Сьогодні документально підтверджено, що в 1859 р. він піклувався про придбання книг на суму 172 рублі 06 копійок⁹, а рік по тому - 60 рублів для купівлі підручників¹⁰. (До речі, поширеному нині твердженню про те, що, від'їжджаючи з Житомира 1860 року, Ю. І. Крашевський подарував свої книги чи значну частину своєї бібліотеки гімназії¹¹, поки що не знайдено документального підтвердження).

В обов'язки почесного попечителя входила також участь у педагогічних радах гімназії, на яких обговорювалися питання розподілу фінансів на учбовий рік, атестації вчителів, особливостей методики викладання ряду дисциплін чи навантаження учнів -, а також присутність на іспитах (С. 422-423).

Як відомо, служба на ниві освіти - невдячне заняття. Не минула ця гірка доля і видатного письменника. Не склались стосунки з директором гімназії Китченком. У 1856 р. Юзеф Ігнаци навіть домігся від властей рішення про його заміну, а пізніше, 1858 року, зобразив у романі «Рештки життя». Події тих днів знайшли своє відображення і в іншому творі письменника - «Роман без назви» (1855), в якому автор, за свідченням Л. Совинського¹², також створив образи деяких викладачів. Прототипом образу Іполіта, «який недавно значився в педагогічному інституті, а тепер викладав класичну літературу в гімназіях»¹³, послужив відомий і прогресивний у свій час викладач Машевський, який особливо підтримував молоді таланти. А прототипом запеклого ретрограда Іглицького, який «вважався тоді трохи не вищим суддею у справах літературних» - також відомий (шоправда, сумнозвісний) Шидловський, про якого автор далі пише: «То була епоха після пам'ятної кризи, коли поле бою

залишилось за новою романтичною школою, і Іглицький, закостенілий класицист, на старість вже не міг, та й не хотів, змінюватися - він залишився, так би мовити, самотнім бійцем на руїнах, які захищав безсилим блазнюванням»¹⁴. І хоч автор у «Передповідомленні» до роману, написаному в Житомирі 5 грудня 1855 року, намагався активно протестувати проти пошуків прототипів певних художніх образів, всіляких асоціативних тлумачень і викривлень тексту¹⁵, - кому потрібно було впізнати себе в романі, той впізнавав; якщо не сам, то з допомогою «доброзичливців».

А зараз зупинимось ще на одній важливій сфері діяльності письменника в Житомирі, яка, як і гімназія, забирала всю його увагу і час. Ім'я їй - театр.

Театральне життя Житомира має, як відомо, глибоке коріння. Якщо вважати початком театального мистецтва в місті існування католицької капели при єзуїтській резиденції, то коріння театральних традицій Житомира сягає ще до 1751 року¹⁶. У 1803 р. на вулиці Великій Бердичівській, навпроти вулиці Пилипоновської (нинішня Михайлівська), приблизно там, де зараз пам'ятник С. П. Корольову, - на кошти губернських обивателів було збудовано білооштукатурений дерев'яний театр з ганком і портиком, який підтримували шість колон. Очевидно, за дату відкриття театру в губернському центрі слід вважати 30 серпня, коли о вісімнадцятій громадський губернатор дійсний статський радник Гавриїл Степанович Решетов на честь святкування іменин Олександра 1 урочисто відкрив двері «храму муз» перед численними гостями¹⁷.

В середині 50-х рр. XIX ст. виникла загроза обвалу будівлі. Влітку 1854-го театр було закрито, почали розбирати дерев'яний будинок і оголосили підписку на будівництво нового приміщення, місцем для якого було вибрано Паненковську (чи, як ще говорили, Дівочу) площу. Будівництво йшло досить таки швидко і вже у жовтні 1855 р. новий театр було відкрито. Своєю красою та кількістю місць для глядачів він на той час значно переважав київський і віденський. Тоді ж вулиця, що вела до нього, отримала назву Театральної.

Тісні стосунки Ю. І. Крашевського з театром розпочалися трохи раніше його офіційного призначення у січні 1857 року на посаду художнього директора театру. Відомо, що

ще до цього за пропозицією Юзефа Ігнаці губернський маршалок колежський асесор Карл Фадійович Микулич взяв позику на матеріальну допомогу театру і трупі.

13 лютого 1857 року відбулась прем'єра п'єси Ю. І. Крашевського «Портрет», яка з великим ентузіазмом була сприйнята горожанами. Драматург писав батькам: «Позавчора тут в театрі грали мою комедію «Портрет», мною ж скорочену, і грали її так хороше, що публіка була надміру задоволена. Після вистави опів на другу ночі всі чоловіки з партеру приїхали до мене, знайомі і незнайомі, дякувати. Театр весь трясся, такий там повинен мав бути доброзичливий ентузіазм. Я не був у театрі і добре зробив, бо мені це завдало б клопоту. Протягом півгодини викликали автора» (15.11.1857. - С. 350).

До обов'язків художнього керівника театру належало друкування афіш і піклування про музик, встановлення взаємовигідних цін на квитки і поповнення бібліотеки, оновлення декорацій і костюмів, підбір репертуару і підготовка артистів, різноманітні господарські турботи тощо.

Сам драматург розповідав про свою службу так (з листа братові Каєтану 24 березня 1857 р.): «Нове призначення лежить цілком на моїх плечах. Вчора спеціально відправив декого до Вроцлава за театральними костюмами, до Львова, і Кракова за акторами. Будуємо в театрі балкони і ложі, печі і т. д. Каса при мені, і всі пов'язані з нею клопоти; трохи пізніше, коли з усім упораюсь, естетична частина буде належати мені» (С.357).

Авторитет Юзефа Ігнаці ставав дедалі вищим. У травні 1857 р. у Варшаві була видана комедія Ю. Коженевського «Репутація у містечку» (йшла на житомирській сцені у вересні-жовтні 1859 р.), на титульному листі якої зазначалось: «Прибуток від цієї комедії автор призначає для театру в Житомирі, віддаючи всі надходження у розпорядження Ю. І. Крашевського».

Трохи згодом після успішного відкриття театрального сезону Ю. І. Крашевський з повною відповідальністю міг уже публічно заявити: «Житомирська сцена, незважаючи на те, що їй, можливо, чогось не стає до досконалості, якої б ми всі бажали, стоїть сьогодні на такій висоті, на якій ніколи не була - щасливе поєднання талановитих акторів, найсерйозніший відбір творів, саме матеріальне її оснащен-

ня ставить її вище звичайних провінційних театрів¹⁹.

У лютому 1858 р. на житомирській сцені було поставлено комедію Ю. І. Крашевського «Легше зіпсувати, ніж виправити», а 1 січня 1859 р. - «Стару історію», в яких автор, на думку Я. Комаровського, «намагався реалізувати модель досягнень просвітительського театру».

Тісні, сповнені радості і прикростей стосунки Ю. І. Крашевського з житомирським театром тривали до липня 1859 року.

Проте ні служба в статистичному комітеті, ні освітні й театральні заняття Ю. І. Крашевського ще не вичерпували у повній мірі його діяльності в Житомирі, висвітлення сторін якої буде неповним, якщо не врахувати, що він був ще з 1857 р. головою Волинського товариства доброчинності. В тому ж році його запросили працювати в комітет із селянських справ, від активної співпраці в якому письменник відмовився. З кінця 1858 р. був головою губернського дворянського клубу, а у 1859 р. мав стосунки з Житомирським книжково-видавничим товариством. І товариство доброчинності, і дворянський клуб були офіційно дозволеними в Російській імперії громадськими організаціями з дещо ліберальним спрямуванням. Участь чи відвідування їх засідань були заняттям скоріше ближчим до приємного проведення часу, ніж до конкретної реалізації будь-яких політичних потенцій. Проте, як видно з небагатьох свідчень про цей напрямок діяльності Ю. І. Крашевського, письменник ставився до виконання своїх обов'язків досить серйозно. Пізніше сучасники згадували, що завдяки його старанням «в клубі зараз менше грали в карти, а більше читали газети²⁰, книги і розмірковували про важливі справи. Для товариства доброчинності Ю. І. Крашевський, завдяки своїм піклуванням, домігся багато грошей і допомоги²¹. Якщо також врахувати, що не без його запалу в березні 1858 р. в Житомирі відбувся - один з перших в Російській імперії - з'їзд волинських поміщиків, на якому бурхливо обговорювались очікувані економічні і політичні реформи, особливо - розв'язання так званої польської проблеми, то можна із впевненістю сказати, що значним є не лише внесок видатного художника слова в культуру і освіту краю, але і в розвиток його політичного життя.

Свої політичні погляди на становище народу письмен-

ник однозначно висловив в публіцистичній формі у «Волинських вечорах», написаних ще у 1857 р., а виданих у 1859, в яких дано досить негативну характеристику місцевій громадськості за її консерватизм та пасивність у розв'язанні селянського питання. Ця ж проблема знайшла своє алюзорно-художнє розв'язання в комедії «Стара історія», в якій Юзеф Ігнаці спробував змодельовати утопічну ситуацію: можливість дружби і взаємодопомоги селян і поміщиків. І, нарешті, в повісті «Історія кілочка в тині з вірогідних джерел дібрана і записана» (грудень 1858; перше видання - 1859), написаній за гарячими слідами дискусій в товаристві доброчинності, від участі в роботі якого Ю. І. Крашевський змушений був усунутись ще на початку 1858 р. (остаточно вийшов у 1859 році), автор подав свою відповідь на проблему, що займала членів Житомирського селянського комітету: чи зможуть селяни обернути у власну користь отриману волю. Через декілька літ у передмові до дрезденського видання 1874 року «Історії кілочка в тині» Ю. І. Крашевський згадуватиме: «...повість ця була написана в момент, коли всі ми гаряче сперечалися про проблеми селянства і ділились на два табори: тих, котрі виступали за її розв'язання доброю волею і добрим серцем, і тих, котрі перешкоджали можливій реформі»³².

Але, як відомо, немає пророків у своїй вітчизні. Саме ці твори викликали бурю невдоволення зашкарублої фронди. Про Ю. І. Крашевського, котрого ще недавно боготворили, стали розпускати всілякі плітки, просто кажучи - виживати. Письменник все більше і більше відходив під суспільної роботи.

Не дивно отож, що коли йому, причому неодноразово, пропонували взяти участь в Житомирському книжково-видавничому товаристві (засноване 15 січня 1859 року), до якого входили К. Качковський, А. Гроза, А. Коженювський, Є. Галі, Л. Липинський, Ф. Новицький та ін., Ю. І. Крашевський незмінно відповідав відмовою.

Небажання співпрацювати у книжково-видавничому товаристві було зумовлене рядом причин, серед яких - і виникнення на початку 1859-го наміру покинути Житомир, і деяка незгода з програмою видавництва, яке оголосило друкування букварів, підручників, словників, книг, «доступних для народу», а також релігійної літератури, і все

більше і більше потрапляло під вплив католицьких дезицій, від яких надходило основне фінансування. Ю. І. Крашевський був категорично проти «полегшених» адаптованих видань. До всього ще додався виданий у Києві К. Качковським «Звіт, поданий книжково-видавничому товариству в Житомирі дня 22 квітня 1859 року», в якому автор у різкій формі докоряв відомому письменнику за небажання співпрацювати. Все це разом віддаляло Юзефа Ігнаці від спільної діяльності. Однак, коли видавництво невдовзі потрапило в досить скрутне фінансове становище, - Ю. І. Крашевський, скориставшись своїм авторитетом і впливовістю, одразу ж допоміг йому конкретними діями. Мабуть, неспроста трохи згодом, коли в секретній частині канцелярії волинського губернатора 15 липня було розпочато слідчу справу «Про складання в Житомирі Липковським, Грозою і Качковським товариства чи кампанії на акції для розповсюдження серед поляків польських книг, а також про видавництво їх у друкарні Квятковського та продаж у магазині Гусаровської»²³, давати свідчення неодноразово викликали і Ю. І. Крашевського; письменник, зрозуміло, відмовився підтвердити підозри слідчої комісії.

Феномен Ю. І. Крашевського унікальний і всеосяжний. Як відомо, крім діяльності політичної, суспільної і в галузі культури, в житомирський період він постійно влаштовував у своєму будинку музичні вечори (письменник чудово грав на фортепіано).

Блукаючи околицями містечка, створював олією, аквареллю чи олівцем художні роботи чи етнографічні замальовки з натури, сам малював ілюстрації до власних творів (збереглося близько 1800 живописних і графічних творів різних періодів²⁴). Додамо до цього, що протягом всього життя Ю. І. Крашевський був заповзятим бібліофілом. Е. Галі у своїх «Мемуарах» згадував, як Юзеф Ігнаці вимінював на свої малюнки книги у житомирського продавця Ігеля²⁵. Він колекціонував також медалі, старовинні гравюри і малюнки. Крім того, був ще й надзвичайно працездатним кореспондентом. Тільки для «Щоденної газети», яка виходила у 1859-1861 рр. у Варшаві (з 1862 - «Польська газета»), протягом чотирьох років, два з яких - житомирські, Ю. І. Крашевський написав 291 статтю, 149 політичних оглядів, 134 записки мандрівника, 85 фейлетонів, більше

40 літературних нарисів, велику кількість дрібних заміток, анонсів і т. д.²⁶ Додайте до цього сотні листів (тільки до рідних збереглося більше 250 листів з Житомира). Звісно, картина буде далеко не повною, якщо не сказати про найважливіший, провідний напрямок творчості-літературний, відданість якому у Крашевського була безмежною.

Якщо не враховувати чисельні обробки творів дожиитомирського періоду - наприклад, романів «Кроєцькі» (написаний у 1850 р., працював над другим виданням до 3 жовтня 1855 р.), «Диваки» (перше видання 1853 р., робота над другим закінчена 16 червня 1856 р.) чи повісті «Томко Правдиц» (перше видання 1850, робота над другим була завершена 3 травня 1857 р.), - над якими Ю. І. Крашевський працював у Житомирі, то бібліографія власне житомирського періоду Ю. І. Крашевського в «Новому Корбуті» (Т.12, 1964. - С. 52-56) займає більше 35 об'ємних позицій - подати точнішу цифру дещо складно через існування понад 10 позицій перехідних періодів, тобто до- і післяжитомирського. Крім того, якщо врахувати, що багато з них є збірками повістей, оповідань, нарисів тощо (як, наприклад, «Типи і характери», де надруковано 10 оповідань і нарисів), то можна з певними застереженнями стверджувати, що в Житомирі письменником було створено близько сотні художніх, публіцистичних, критичних і наукових творів різних жанрів.

Вимушеність застережень в даному випадку продиктована тим, що письменник неодноразово і на тривалий час в цей період виїздив з Житомира у службових або особистих справах до Києва, у свої луцькі маєтки, до Королівства Польського, в Італію. Звичайно, все це ускладнює атрибуцію деяких текстів. Тому спершу назвемо лише ті твори, на яких автор власноручно позначив місце написання - Житомир і дату. Романи: «Роман без назви» (1853-1854. Передмова: «Житомир, 5 грудня»), «Два світи» (14 лютого 1855), «Метаморфози» (1856-1857), «Залишки життя» (1858), «Капрі і Рим» (19 червня 1859); драматичні твори: «Легше зіпсувати, ніж виправити» (1855), «Портрет» (1855), «Стара історія» (5 грудня 1858), «Кастелянський мед» (15 грудня 1859); повісті: «Єрмола» (1855), «Божий підмайстер» (15 вересня 1856), «Нільська староста» (19 грудня 1856), «Старопольська любов» (31 серпня 1857), «Історія кілочка

в тині» (грудень 1858), «Могили» (30 березня 1857); книга нарисів - «Картки з мандрів» (Кн. I; листопад - грудень 1859).

Інші твори Ю. І. Крашевського подаємо в хронологічному порядку:

«Trapezologion» (1854), збірки «Типи і характери» (1854), «Могила ченця» (1855), «Абракадабра» (1856), «Хвороби віку» (1856), «Уривки», «Старий замок» (1856), «Бесіди про літературу і мистецтво» (1857), «Гімни жалоби» (1857), «Ikonotheка. Збірка нотаток про мистецтво і художників у Польщі» (1857), «Подорож до містечка» (1857), «Волинські вечори» (1857), «Поїздка короля Станіслава Августа до Канева у 1787 р...» (1858), «Мистецтво у слов'ян, зокрема передхристиянської Польщі і Литви» (1858), «Село» (1858), «Про Шіллера» (1859), «Зараз і триста років тому» (1859-1860), «Життя і пригоди його милості пана Юзефа Габрієла з Гозди графа Годзькего, воєводи підляського» (1859), «Вертеп» (1860).

Твори житомирського періоду, згідно класифікації відомого польського дослідника творчості Ю. І. Крашевського Вінцента Данека²⁷, укладаються в певні цикли і проблемні групи. Першу з них складають автобіографічні романи («Роман без назви», «Залишки життя»). В основі цих творів лежить конфлікт творчо обдарованої особистості з міщанським оточенням, а особливості поезити є перенесення романтичного конфлікту на терен конкретного середовища. Другу - народні повісті («Єрмола», «Історія кілочка в тині»); в них зображено життя волинського селянина, осмислене крізь призму прогресивних ідей свого часу. Це досить оригінальні твори, тому що в європейській літературі того періоду немає відповідних їм. Третю групу репрезентують твори з життя шляхти і аристократії («Два світи», «Хвороби віку», «Божий підмайстер»), в яких звучить гостра критика галоманії, поставлено проблеми національної культури, сімейних стосунків, втрати зв'язків із власним народом. Четверту складають історичні твори («Капрі і Рим», «Більська староста», «Старий замок»), в яких розповідається про середньовічну історію, а особлива увага приділяється етнографічним описам і мові. Наступний цикл, дуже малочисельний - поетичний («Гімни жалоби»), у творах цього циклу домінує трагічне сприйняття

ліричним героєм сучасного світу. Далі - літературна критика і публіцистика («Бесіди про літературу і мистецтво», «Про Шіллера», «Зараз і триста років тому»), в яких автор на основі компаративістської методології осмислює місце і роль польської літератури у світовій. І нарешті - останній цикл: твори на історичну і регіональну проблематику («Волинські вечори», «Поїздка короля Станіслава Августа до Канева...», «Мистецтво у слов'ян»), які являють собою наукове, соціологічне чи історичне дослідження конкретно-регіону.

І ось лише тепер, коли ми спробували тільки частково висвітлити житомирський період життя і творчості видатного польського художника слова (будь-яке дослідження цієї невичерпної проблеми завжди буде неповним, як невичерпний і сам Ю. І. Крашевський!), спробуємо пошукати відповідь на питання: чому Ю. І. Крашевський залишив Житомир?

Одразу скажемо, що проблема ця досить складна, а відповідь не може бути однозначною. Серед багатьох причин - творчих, матеріальних, родинних - зупинимось лише на тих, що були пов'язані із службовими справами.

Очевидно, остаточне рішення залишити Житомир визріло у Крашевського на початку 1859 року. «Проект покинути Житомир триває, але інтереси не дозволяють виконати його раптово», - писав Юзеф Ігнаці брату 28 квітня 1859 р. (С. 417). Наприкінці червня він виїхав до Варшави, а 10 серпня приступив до виконання обов'язків редактора «Щоденної газети».

Розставання відомого письменника, популярного редактора і суспільного діяча з Волинню не було легким і безболісним. Наприкінці листопада він знову приїхав до Житомира на два місяці, щоб улагодити службові і сімейні справи, а останні відвідини губерньського центру відбулися в червні 1860-го, коли Ю. І. Крашевський приїхав на одруження старшої дочки Констанци з Болеславом Лозинським.

Пізніше у пожитомирський період письменник ще довго буде подумки повертатися до берегів Тетерева, до міста, що принесло письменнику багато радості і ще більше прикростей.

Як вже говорилося, витоки конфлікту з житомирськими ретроgrадами сягають ще 1854 р., коли на сторінках

«Варшавської газети» почав друкуватись «Роман без назви». І хоч він носив ще завуальовану форму, особа автора викликала у можновладців бурю ненависті (хто ж захоче себе впізнати?!).

Наприкінці 1858 - на початку 1859-го конфлікт набув відкритої форми. Цькування письменника набиало активності і загостреності. Сам же Ю. І. Крашевський міг боротися тільки пером.

На початку 1859 р. на сторінках газети «Литовський щоденник» почали друкувати «Волинські вечори», написані двома роками раніше, в яких давалась викривальна характеристика волинському чиновництву. Автор безжалісно критикував його самолюбство, лін, інертність, ратував за наближення реформ. Реакціонери називали його Маратом і Робесп'єром, а молодь носила - у прямому значенні слова - на руках.

Але апогеєм цькування доягло після того, як у лютому 1859 р. на сторінках «Варшавської газети» Ю. І. Крашевський опублікував ряд листів, в яких критикував волинське дворянство за байдужість до справи освіти і селянських проблем. Передбачаючи злісні напади, Крашевський зокрема писав: «Гнів ваш втішає мене і радує: чекаю його і радію йому, нехай цей гнів на зло негідному наклепнику відіб'ється в агрономічних школах, товариствах шосейних доріг і народних школах в селах, реставрації кост'олів, регулярних фондушах на підтримку польського театру..., нехай ще на зло мені посприяють освіті, стипендіатам при гімназіях для бідних учнів, охороні в містах, закрийть корчми в селах»²⁸. Якщо зважити, що письменник мав на увазі цілком конкретних чиновників і проблеми, то можна вже без вагань уявити реакцію у відповідь. Ю. І. Крашевський 28 квітня 1859 р. писав брату: «Мої листи в «Газету» наразили мене на найлютіші нападки цілої Волині. Нескінченні з цього приводу бої, неприємності, і, як заведено, коли одне лихо прийде - за ним друге волочиться» (С. 417).

Не зміг залишитися осторонь і волинський предводитель дворянства К. Ф. Мікулич. Підбурюваний шляхтою, він змушений був виступити на захист мундиру. Навівши ряд добрих прикладів (а де їх немає? Жаль лише, що вони поодинокі!), автор відповіді став докоряти Ю. І. Крашевсь-

кому тим, що він спеціально накинувся з критикою на волинську шляхту напередодні виборів почесного попечителя гімназії задля посилення власного авторитету²⁹.

Ю. І. Крашевський все більше зміцнювався у рішенні виїхати з Житомира.

Нові вибори куратора гімназії мали відбутися 19-20 травня. Письменник твердо вирішив не брати в них участі. Проте доля розпорядилася інакше. Протягом тижня перед виборами «продовжувалась боротьба і було таке обурення, що важко було Уявитись на вулиці, - пише Юзеф Ігнаци батьку 8 червня. - Але все ж, незважаючи ні на що, я виїшов на бій з цілою губернією, ходив на засідання і залишався при своїй думці. Я мав своїх друзів і прихильників. Тим часом учні шкіл, студенти Київського університету натовпом ходили на засідання, вимагаючи у своїх клопотаннях до шляхти і просячи, щоб мене не звільняли від управління» (С. 419). 267 голосами «за», 61 - «проти» Ю. І. Крашевський був знову обраний почесним попечителем гімназії. На цих виборах письменник вперше прилюдно заявив про свій намір поїхати з Житомира і що обов'язки куратора він зможе виконувати тільки один рік. Відразу після тріумфального обрання перед урочистим обідом К. Микулич прислав новообраному попечителю теплового листа, після чого недавні супротивники подали один одному руки. Проте вибір було зроблено. Ю. І. Крашевський почав готуватися до від'їзду. Офіційне звільнення куратора зі служби відбулося майже два роки по тому. У грудні 1860-го попечитель Київського учбового округу подав прохання про звільнення Ю. І. Крашевського³⁰.

У серпневому номері 1861 року «Ілюстрованого щотижневика» було вміщено велику статтю Ю. І. Крашевського про історичне минуле міста над Тетеревом, яка так і називалась - «Житомир». Згадуючи про недавніх земляків, Юзеф Ігнаци писав зокрема: «Жителі також, як і саме місто, молоді серцем і надміру емоційні, жадають добра і прагнуть до нього, а якщо раптом на шляху з'явиться дещо тяжке, іноді втрачають терпіння, іноді діють запально, але, очевидно, тільки через бажання добра і добре серце. Дайте їм лише мету і побачите, як, захочені думкою, жваво піднімуться руки і з бажанням кинуться до роботи. Отже, все віщує місту ріст і щасливу долю., а якщо Бог дасть

пожити, побачимо, що не даремно так поспішали будувати, так бажали розростися... для прийому великого гостя - духу віку і прогресу»³¹.

Якось, через багато років після описаних тут подій, Ю. І. Крашевський - очевидно, у хвилини це кращого свого настрою - з гіркотою напише: «На могилах батьків діти будують собі святині і намагаються вкрити самі себе лаврами. Рідко хто загляне на могили. Кожен вік має собі відповідних письменників, поетів, героїв, а попередників - добре ще, якщо добра рука для порівняння, з прегребіння витягне, а потім випадуть вони з неї назад, зменшені тільки наполовину від порівняння. Смаки століть змінюються як шати»³².

Сьогодні в Житомирі, крім надгробного каменя С. Урбановської (тітка дружини Ю. І. Крашевського) на польському кладовищі, на якому в чавуні вилито ім'я письменника, немає більше жодного пам'ятного знака, пов'язаного з людиною, ім'я якої належить світовій культурі. Давно, вже дуже давно житомиряни повинні були б назвати вулицю його ім'ям, відкрити меморіальні дошки - на місці, де стояв будинок Ю. І. Крашевського, на будинках старої чоловічої гімназії³³ і губернського театру (філармонія), що збереглися. Можливо, нарешті, настав час встановити вшанованому художнику слова бронзовий пам'ятник в Житомирі? Чий ми діти? Чий діти це зроблять? Які шати сьогодні в моді?

1. Це думка російського письменника С. Г. Скитальця, висловлена піввіку потому - на початку XX ст. (Скиталець. Избранные произведения. - М., 1955. - С. 497).
2. Encyklopedia powszechna. T.28. - Warszawa, 1868.-8. 1164.
3. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. -СПб., 1855.-С. 71. Kraszewskiego życie i dzieła. - Lwów, 1912. - S. 47.
4. Encyklopedia... op. cit.
5. Батопков ПН Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб., 1888. - С. 283.
6. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. T. 1. - Warszawa, 1979. - S. 153.
7. Kraszewski J. I. *Listy do rodziny 1820-1863*. Cz. I. Kraków, 1982.- S. 104. Далі в основному тексті цитати з листів Ю. І. Крашевського до рідних - тільки з позначенням (С.) сторінок. Тут і далі - переклад з польської автора.
8. Piekarski M. Józefa Ignacego 9.ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 329. - Арк. 46 зв.
10. Ibidem, спр. 344. - Арк. 8 зв.

М. Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відрод-

родження духовності народу. - Житомир, 1996. - С. 24.

12. ДАЖО. Ф.72, оп. 1,спр.286.- Арк. арх. 26, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.

223-262 (z przerwami).

14. Крашевський Ю.І.Дневник Се-рафим. - М., 1987 - С. 101-102.

15. Ibidem.-С. 114

16. Ibidem. - С. 17

18 Trypolski M. Z Zytomierza 30 sierpnia //Kurier litewski. - 1803. - NR. 79. М. Д. Станіславський і Л. А. Рубінштейн у книзі "Театр Житомира"(-

К., 1973. - с. 5) вказують без поси-лань на першоджерела більш пізній час заснування *театру* - 1809 р. Ця дата, очевидно, стала наслідком того, що 7.XI.1809 р. в житомирсь-кому театрі на честь іменин во-линського губернатора титулярно-го радний Михайла Івановича Кам-бурлея було поставлено мелодраму французького драматурга Г. де Піксерекюра «Мавританські іспанці». Видовище було таким не-звичним і розкішним (тільки свиту Герцога грало близько 60 ста-тистів!), що надовго вразило не тільки уявлення сучасників, але й нащадків (Kurier litewski. - 1809. - NR. 95, dodatek).

19 Gazeta warszawska. - 1858 - NR 64.

20. У грудні 1858 р. Ю. І. Крашевсь-кий оформив для клубу підписку на періодичні видання на 180 рубл. (Kraszewski J. I. Listy..., -S. 411).

21. Piekarski M., op. cit. - S. 48.

22. Ця полеміка по селянському пи-тання тих літ лягла в основу вірша В. Б. Грабовського «Лютий 1860-го

Ю.-І. Крашевський прощається з Житомиром». Див. Грабовський В. Передчуття. - Баранівка, 1993. - С. 17-18.

23. Справа не збереглася. Назва ци-тується згідно «Описи секретних дел канцелярии губернатора за 1860-1865 гг». ДАЖО. Ф. 70, оп. 1, спр. 89.-Арк: 167.

24. Trepiński A. Jozef Ignacy Kraszewski. -Warszawa, 1975.- S. «.

25. Pamiętniki dr. E. M. Gallego // Przegląd Narodowy. T. XII. N 10-11. -Warszawa, 1913-S. 415.

26. Bachórz J. Jozef Ignacy Kraszewski i polski wiek XIX // Ruch literacki. - 1987, -NR. 3. -S. 182.

27. Danek W. Jozef Ignacy Kraszewski. Zarys biograficzny. - Warszawa, 1976. -S. 158.

28. Gazeta warszawska. - 1859. - NR. 99. Стаття Ю. І. Крашевського була надрукована 1/13 квітня.

29. Gazeta warszawska. - 1859. - NR. 129. Відповідь К. Мікуліча позна-чена 15 квітня.

30.ДАЖО.Ф.72,оп. 1,спр.344.-Арк. 112 зв. Цей факт повідомлений М. Бур'ян.

31.Tygodnik ilustrowany.- 1861. -NR. 100. - S. 73-74.

(2. Kraszewski J. I. Studia literackie // Kraszewski J. I. Wybór pism. Oddział 10: Studia i szkice literackie. - Warszawa, 1895.-S. 201.

33. Будинок Ю. І. Крашевського част-ково зберігся до нашого часу і віднайдений Р. Кондратюком - Лю-барська, 3(Кондратюк Р. Де Ви меш-кали, пане Ю. І. Крашевський // Житомирський вісник. 14 жовтня 1990 р.) Старий будинок гімназії також і досі прикрашає Житомир - Мала Бердичівська, 11. Див. деталь-ніше: Костриця М. Дім Крашевсь-кого // Радянська Житомирщина. 15 червня 1991 р.